

Л.М. Дениско
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОЇ РАДИ РОСІЇ
XIX – ПОЧАТКУ XX ст. З БІБЛІОТЕКИ ТА АРХІВУ
О.З. ПОПІЛЬНИЦЬКОГО**

Ця стаття є продовженням публікацій про бібліотеку та архів українського бібліофіла, історика селянського питання, державного службовця дореволюційної Росії Олексія Захаровича Попільницького¹. Висвітлення наявності документів Державної Ради Росії в бібліотеці та архіві О.З. Попільницького ми залишали на той час, коли вже змогли детально проаналізувати весь матеріал, розмежувати оригінали і копії документів того часу від копій, зроблених самим власником.

Документи однієї з центральних вищих державних установ Росії опинилися в Україні завдяки тому, що власник бібліотеки О.З. Попільницький ґрунтовно займався історією селянської реформи 1861р., розробляв цю тему протягом декількох років, починаючи з університетської дипломної праці, яка принесла йому науковий ступінь кандидата права, а саме з 70-х років XIX ст. до кінця життя (помер 2 червня 1929 р. у Києві). Необхідні для своєї праці архівні документи він копіював сам від руки, іноді замовляв копії в Архіві Держради або купував у букіністів Санкт-Петербурга і Москви. Книгопродавці з задоволенням ішли йому назустріч, пропонували товар, який цікавив не кожного. Попільницькому надсилали повідомлення і листи, сповіщували, що товар підготовлений і запитували, коли він буде забраний.

Державна Рада², створена в 1810 р. з існуючої до неї від 1801 р. Неодмінної Ради, була вищим органом держави, котрий розглядав і затверджував закони, мав у своєму підпорядкуванні департаменти і комітети з різних важливих питань. З 1906 р. Держрада стала

верхньою палатою Державної Думи. Незважаючи на це, жоден закон або призначення на державну посаду не обходилися без Імператора. Він сам призначав голову Держради, який за нього виконував ці функції. За ним залишалося право змін основного закону і видання низки особливо важливих законів, які не підлягали обговоренню в Державній Думі³.

Виходячи з цього визначення, можна уявити, якими архівами володіла Державна Рада. Будь-яке питання, що готувалося на обговорення, пропонувалося до розгляду членам Ради особливим пакетом, який складався з доповідної записки, списку осіб, які могли виконати або вже виконували роботу з питання, історичної довідки тощо. Професор Київського університету св. Володимира О.В. Романович-Славатинський (1832–1910) писав: „Архив Госсвета заключает в себе исторический материал высокого интереса, особенно важный и назидательный для истории нашего законодательства в 19 столетии”⁴. „Дух захватывает от высокого интереса архивного материала; читаешь – не начитаешься, и теряешь необходимое для всякой ученой работы самообладание; расстраиваешься, не зная, за что схватиться”⁵.

У 1863 р. нарізало питання систематичного опису архіву, відсутність якого гостро відчувалася співробітниками Держради. Як здійснювалося вирішення проблеми, вказують матеріали Архіву Держради із зібрання О.З. Попільницького. Перед нами оригінал доповідної записки Держсекретаря Володимира Петровича Буткова від 22 березня 1863 р.⁶ з резолюцією Олександра II. В.П. Бутков писав: „Было бы весьма полезно составить систематическое описание всех материалов, хранящихся в Архивах Государственных учреждений. Описание это было бы сподручным указателем всего того, что из прежних дел может служить пособием при современных законодательных работах и вместе с тем материалом для составления полной истории нашего законодательства. Необходимо прежде всего приступить к составлению описания Архива Госсвета и Государственной канцелярии”⁷. В цій же записці запропоновані кандидатури для опису – колишній професор історії російського законодавства в Московському університеті, член і головний редактор видань Археографічної комісії Микола Васильович Калачев (1819–1885) та професор історії Санкт-Петербурзької духовної академії Іларіон Олексійович Чистович (1828–1893). Керувати всією роботою по опису архіву добровільно погодився голова Державної Ради граф Д.М. Блудов (1785–1864).

Архів Державної Ради Росії володів повним зібранням усіх матеріалів про роботу створених ним комісій та комітетів з розробки проекту селянської реформи 1861 р., що так приваблювало до роботи в ньому О.З. Попільницького. Він без особливих зусиль отримав дозвіл держсекретаря. В той час, коли в архіві працював Попільницький, архів уже мав своє, спеціально для нього побудоване, приміщення на вул. Мільйонній. Попільницький знав ціну рукописам, тому й став власником найцікавіших історичних документів. В архіві О.З. Попільницького ми бачимо документи: з історії підготовки і проведення селянської реформи 1861 р., з питань розробки проектів судової реформи та законів, з історії систематичного опису Архіву Держради та інших держустанов, з релігійних питань, якими займалася Держрада, з питань Польщі, про положення євреїв та єврейське питання, про перебування мінгрельської князівської родини Дадіані під заступництвом Росії, документи з власноручними резолюціями Імператорів Миколи I та Олександра II та не менш цікаві документи з інших питань.

Серед документів Архіву Держради зберігаються „Журнали главного комитета по крестьянскому вопросу”⁸. Крім того, в архіві Попільницького багато матеріалів, які Головний Комітет збирав по губерніях, з пропозиціями і описом дійсного становища справ на місцях. Деякі з таких документів літографовані: вони готувалися до розгляду в декількох примірниках і подавалися кожному члену комітету та надсилалися в усі губернії. Серед них: „Проект об устройстве и повинностях удельных крестьян Карловского имения, предложенный Главному Комитету по крестьянскому делу великой княгиней Еленой Павловной. 1858 г.”⁹, „Записка по делу улучшения быта крестьян Киевской, Подольской и Волынской губерний освобождением от крепостной зависимости. 1858 г.”¹⁰ з написом О.З. Попільницького: „Редкость (Unicum)”.

О.З. Попільницький відстежував селянське питання і в після-реформний період, зокрема роботу скликаної за вказівкою Государа Головного Комітету про устрій селянського становища, а також Комісії для розробки питання про заходи стосовно припинення напливу іноземних поселенців в західні околиці, журнали якої за 1885 та 1886 рр. він придбав для своєї бібліотеки.

Велике значення О.З. Попільницький надавав надрукованим для внутрішнього користування „Журналам Главного Комитета” за 1857–1859, 1860–1864 рр. Написав про них статтю, де повідом-

ляв, що „это редкое издание не встречается даже в собрании материалов по истории освобождения крестьян, хранящихся в архиве Гос. Совета»¹¹. О.З. Попільницький брав участь в обговоренні і опублікуванні цих журналів. Збереглися коректурні аркуші з передмовою до видання журналів Секретного та Головного Комітетів з селянського питання з правкою О.З. Попільницького¹². Виготовляючи копії документів для своєї праці, О.З. Попільницький робив написи на них про те, з якою метою можна їх використати і вказував на деякі помилки. Це можна побачити у справі „Экстракт из меморий Гос. Совета по крестьянскому делу с 28 янв. по 17 февр. 1861 г. (в общем собрании)”¹³, де він вказує на надруковану в Берліні працю „Материалы для истории упразднения крестьянского состояния в царствование императора Александра II, т. 1–3. 1860–1861 гг.”, в якій багато чого належить перевіряти на основі оригіналів документів Секретного і Головного комітетів.

До селянського питання належать матеріали, зібрані разом в одній архівній справі, про облаштування побуту чиншевиків у Київській, Подільській, Волинській, Віленській, Ковенській, Гродненській, Мінській, Вітебській і Могилевській губерніях¹⁴. Чиншеви́ками називалися окремі землевласники, які отримали у довічне користування сільськогосподарські землі – так звана довічна аренда. Таке явище спостерігалось у південно-західних і північно-західних околицях Росії. Матеріали про чиншевиків з архіву Попільницького знайомлять з донесеннями генерал-губернаторів Міністру внутрішніх справ в 1882–1883 рр. та з розглядом цього питання на об'єднаному засіданні департаментів Держради у березні 1886 р. Усі ці матеріали для внутрішнього користування.

Дуже цікаві журнали засідань Верховної Розпорядчої Комісії від 4, 11, 24 березня та 10 травня 1880 р.¹⁵ на чолі з графом М.Т. Лоріс-Меліковим (1825–1888).

До архіву О.З. Попільницького надійшли деякі друковані видання з його бібліотеки через зроблені ним численні написи. Серед таких видань – „Обзор действий Министерства Внутренних Дел по крестьянскому вопросу с января 1861 по 19 февраля 1864 г.” (СПб., 1864)¹⁶.

Історичну цінність мають рукописи, спеціально написані для розробки селянського питання у передреформений період. До них відносяться „Записки Фон-Визина”. Це зошит у 48 арк., який містить відразу два рукописи: „О крепостном состоянии России” и

”Записки об Указе 2 апреля 1842 года”. Ці “Записки” в свій час бачив автор ґрунтовних праць з селянського питання В.І. Семевський, на що вказав О.З. Попільницький¹⁷. Офіційно ці “Записки” не були надіслані до Секретного Комітету, їх ніхто із дослідників не бачив серед паперів Комітету з селянського питання. Мабуть, Фонвізін передав їх до Санкт-Петербурга по своїх особистих каналах, і вони, все ж таки, на думку В.І. Семевського, дійшли до керівництва.

Деякі документи, на перший погляд, нібито не мають відношення до теми селянської реформи. Наприклад, копія на шклографі „Записки госсекретарю Будкову о мерах для противодействия неблагонамеренному направлению литературы. 1862 г.”¹⁸ міністра внутрішніх справ П.О. Валуєва (1814–1890) з грифом „Весьма секретно”. Згідно з написом О.З. Попільницького, в цій справі була записка “подана на предварительное рассмотрение в Гос. канцелярию, куда собирали все, относящиеся к крестьянскому вопросу и вообще настоящих и будущих отношений помещиков и крестьян”.

У зібранні Попільницького зберігаються документи з автографами відомих державних діячів Росії, які мають пряме відношення до підготовки і проведення селянської реформи, а також їхніх послужні списки та родоводи. Список державних діячів великий. Назвемо, в першу чергу, найголовніших: міністр внутрішніх справ, член Державної Ради, граф С.С. Ланської (1787–1862), голова Головного Комітету по селянській справі, генерал-ад’ютант, граф Я.І. Ростовцев (1803–1860), голова Державної Ради і Кабінету міністрів, князь О.Ф. Орлов (1782–1862), голова Державної Ради і Кабінету міністрів, граф Д.М. Блудов (1785–1864), генерал-лейтенант, ад’ютант Олександра II, член Редакційних комісій С.П. Голіцин (1815–1887), голова Редакційних комісій, член Державної Ради, граф В.М. Панін (1801–1874), держсекретар, член Державної Ради і Комітету міністрів В.П. Будков (20-ті роки XIX ст. – 1881) та ін.

Зміст однієї з записних книжок Попільницького¹⁹ є ні чим іншим, як планом головних напрямів його досліджень з вказівкою літератури по темі: “2 декабря 1866 г.”²¹, „История управления Польским царством после присоединения его к России по Венскому трактату 1815 г.”²², секретна „Записка начальника Варшавского Жандармского округа Грусевского генерал-губернатору, о политическом состоянии края, в зависимости от реформ 1864 г. 19.VI.1880 г.”²³ та ін.

Комплексом є документи про побут та становище євреїв²⁴, в яких викладено питання історії про урівнювання прав євреїв з

іншими підлеглими Російської імперії. Судячи з наявних документів, ще в 1857 р. Імператор розпорядився передивитися всі існуючі постанови про євреїв та вирішити позитивно це питання.

У зібранні Попільницького наявні документи Державної Ради з релігійних питань, зокрема про розкольників²⁵, про секти „странників”²⁶, „пашковців”²⁷, баптистів²⁸, про євреїв-караїмів²⁹ та ін.

В окрему групу можна об’єднати матеріали з кавказького питання з оригіналами підписів статс-секретаря, члена Кавказького комітету В.П. Будкова, кавказьких намісників М.С. Воронцова (1782–1856) та О.І. Барятінського (1814–1874), генерал-майора А.А. Скалона (1763–1812), мінгрельської княгині К.І. Дадіані та імеретинської цариці Маріам, мінгрельського князя Миколи та ін. Листи В.П. Будкова до О.І. Барятінського від 27, 28 квітня 1857 р., 12 червня 1857 р.³⁰ торкаються питання підготовки селянської реформи, бюджету Кавказького краю на 1857 р., обговорення проекту про кавказькі порти Сухум-Кале, Поті та ін., зменшення витрат на кавказьку армію, відкриття купцем В.О. Кокаревим (1817–1889) компанії для торгівлі з Астрабадом (нині – іранське м. Горган) та ін. Усі листи оригінальні.

Листи княгині Катерини Дадіані, її дітей – князя Миколи Мінгрельського та князя Андрія і княжни Соломе датуються 1856–1861 рр., телеграми князя Миколи Мінгрельського на ім’я держсекретаря В.П. Будкова – 1874–1875 рр., листи графині Євдокії Мердер – 1861–1862 рр. Усі листи підшиті в одній справі і відображають становище князівської родини, яка перебувала на чужині, про незадовільні умови життя та матеріальну скруту стан. Усі вони адресовані В.П. Будкову і наводять на думку, що у цієї сім’ї не було інших покровителів, або В.П. Будков офіційно відповідав за її перебування в Росії.

Катерина Дадіані³¹ – дочка грузинського поета Ілї Чавчавадзе, сестра Ніно – дружини О.С. Грибоєдова (1795–1829), з 1853 р., після смерті чоловіка, правителя Мінгрелії, князя Давида Дадіані, правила за неповнолітнього сина Миколу до 1857 р. Після повстання селян 1857 р. у Мінгрелії віддала себе і свою родину під заступництво Росії. Справами Мінгрельського князівства займався російський Кавказький намісник. Остаточо Мінгрелія відійшла до Росії в 1867 р. і увійшла до складу Кутаїської губернії. Імеретія³² відійшла до Росії ще раніше, у 1810 р.

Близько 30 документів із зібрання О.З. Попільницького можна

виділити як документи, переглянуті і підписані російськими імператорами Миколою I та Олександром II. Тематика їх різноманітна. Інтерес становлять власноручні резолюції обох імператорів з більш-менш великими текстами. На резолюції – автографи Миколи I та Олександра II – звернув увагу вищеназваний професор О.В. Романович-Славатинський. Він відмічав „здорове и деловое слово и чисто русскую конструкцию” резолюцій Миколи I, „элегантный почерк, безукоризненную правильность орфографии, литературную округленность фразы и какой-то аристократизм мысли Венценового ученика идеалиста Жуковского”³³.

Цікаві, на наш погляд, помітки й виправлення тексту Миколи I в „Письме в Петербург”³⁴ и „Втором письме в Петербург”³⁵ одного з синів Миколи I великого князя Костянтина Миколайовича. Листи написані в дні свят на Бородінському полі на честь Імператора Олександра I і Російського воїнства. В листах підкреслено значення Миколи I, який побажав увінчати славу Бородінської битви, заклавши в душу наступника престолу цесаревича Олександра II любов до всього російського і подарувавши йому селище Бородіно зі всіма прилеглими до нього землями, в тому числі й Бородінським полем. Микола I зробив помітки в листах сина Костянтина: „Хорошо”, „Очень хорошо”, виправив кількість війська із 150 тис. на 140 тис. і закреслив слова, в яких за значенням поставлені поряд Олександр I і він – Микола I.

Помітки Миколи I є на документах, поданих на розгляд Імператору і Державній Раді. Микола I не просто їх читав, він підкреслював текст, в якому бачив корисні для себе пропозиції і цим хотів звернути увагу інших. Так, у „Предложениях по законодательству”³⁶ чиновника Канцелярії II-го відділення, майбутнього письменника, члена Вільного товариства любителів російської словесності М.І. Кутузова він відмітив текст, де перераховуються місця, куди треба виселити поляків, а саме – Сибір, Олонецька губернія, Кавказ, Архангельськ, Оренбурзька губернія. Підкреслено також текст, в якому йдеться, що нема сенсу складати Звід законів для поляків, на них повинні поширюватися вже існуючі закони для російського народу.

У „Выписках из письма Кавказского наместника генерал-адъютанта князя Воронцова”³⁷ від 26 серпня 1845 р. є помітки Миколи I проти тексту про нечесні дії сенатора Є.Ф. Гана (1807–1874): „Я давно знал это, за то и презираю человека столь нагло лгавшего”.

Резолюції Олександра II невеликі, лаконічні, доброзичливі до

особи, яка складала документ. Наприклад, у „Проектах рескриптов и грамот”³⁸, що готувалися до дня коронації Олександра II, такі помітки: „Искренне благодарю вас за составление сих рескриптов и грамот”, „Все написано совершенно согласно с моим желанием, за что благодарю вас искренно и прошу хранить в тайне до Москвы, где представит к моему подписанию накануне дня коронации” та ін. Олександр II не ставив підписів під своїми резолюціями, тільки розчерк пера у вигляді загнутої лінії. Лише в одному документі, листі Олександра II до В.П. Будкова від 23 квітня 1861 р.³⁹ з приводу нагородження його землею „за особливі турботи по селянському питанню”, стоїть повний підпис Олександра II. У „Перечне должностей, занимаемых В.П. Будковым и всех получивших им наград”⁴⁰ резолюція Олександра II написана простим олівцем, покрита лаком для довгострокового її зберігання: „Когда важная работа ему порученная, по преобразованию государственной части будет окончена, то я службу его не забуду”.

Більше 50 оригіналів-автографів вищих сановників та чиновників Державної Ради складають окрему групу документів. Більшість з них надсилалася до держсекретаря В.П. Буткова, що дає нам право говорити про наявність в архіві О.З. Попільницького матеріалів особового архіву В.П. Буткова.

Не всі історичні теми документів Державної Ради Росії з архіву Попільницького названі в даному повідомленні. Є ще багато інших, не менш цікавих, ніж ті, про які йшлося, наприклад, „Трактат о передаче Россией Швеции города Карелы с уездом. 1609 г.”. Кожен документ Державної Ради із зібрання О.З. Попільницького має свою цінність не тільки тому, що він є оригіналом або копією того часу, а тому, що він є свідком подій минулого століття, складеним для того, щоб сприяти здійсненню ідеї, закладеної в ньому.

¹ Дениско Л.М. Олексій Захарович Попільницький (1850–1929) // Вісн. книжкової палати. – 2000. – №3. – С. 26–29; *Вона ж.* Бібліотека О.З. Попільницького: Досвід роботи з опису приватного книжкового зібрання // Колекції пам’яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: Проблеми формування, збереження, розкриття. – Х., 2003. – С. 70–80; *Вона ж.* Матеріали до історії бібліотеки і особового архіву О.З. Попільницького // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. – 201–207.

² БСЭ. – М., 1952. – Т. 12. – С. 324.

³ Там же. – С. 325.

⁴ *Романович-Славатинский А.* Воспоминание об Архиве Гос. Совета. – К., 1888. – С. 1.

⁵ Там же. – С. 2.

⁶ IP НБУВ, ф. I, № 14290–14292.

⁷ Докладная записка В.П. Будкова Александру II. – Там само, № 14290.

⁸ Журнал №1 Главного Комитета по крестьянскому делу. 1874 г. Рукопись XIX ст. – Там само, ф. 150, № 3, 15 арк.

⁹ Там само, № 5, 51 арк.

¹⁰ Там само, № 13, 34 арк.

¹¹ *Попельницкий А.З.* Редкие издания по истории освобождения крестьян от крепостной зависимости в России: [Автограф статті]. – Там само, ф. I, № 13571.

¹² *Попельницкий О.З.* [Друковані праці та коректури з правкою]. – Там само, № 13638.

¹³ Там само, № 14041.

¹⁴ Там само, ф. 150, № 15, 14 арк., 80 с., 16 арк., 115, 8, 2, 38 с.

¹⁵ Там само, ф. I., № 13037, дод.

¹⁶ Там само, № 13266.

¹⁷ Записки Фон-Визина. – Там само, № 14423, арк. 29, 48.

¹⁸ Там само, № 13808, 22 арк.

¹⁹ Указатель материалов для истории проведения в исполнение Положения 19 февраля 1861 г.: [Резюме статей, корреспонденцій з селянського питання]. – Там само, № 14045, 315 арк.

²¹ Выписки из Высочайше утвержденного журнала Комитета по делам царства Польского 8 ноября – 12 декабря 1866 г. – Там само, № 12923.

²² История управления Польским царством после присоединения его к России по Венскому трактату 1815 г. – Там само, № 12926.

²³ Там само, № 12931.

²⁴ Записка о необходимости исследования по нотариальным книгам Юго-Западного края тех случаев нарушения законоположений по мятежу 1863 г., которые влекут за собой недействительность актов и сделок, и о возможности извлечения из этих книг материалов для разрешения еврейского вопроса в Западном крае. Скоропись. 26 октября 1869 г. [та інші, всього 5 документів]. – Там само, № 14187–14191.

²⁵ Список раскольников, содержащихся в монастырях; Список раскольников, высланных по распоряжению Министерства внутренних дел с мест их жительства в другие губернии и состоящих под надзором полиции [1880 г.]. – Там само, № 14195–14196.

²⁶ Доклад Александру II о секте „странников” (основатели секты, распространение секты, учение и т. п.) 1871 г. Копия канцелярским почерком. – Там само, № 14199.

²⁷ Извещение главного начальника Верховной распорядительной комиссии Лорис-Меликова об учреждении „особого совещания” для выра-

ботки мероприятий по пресечению деятельности секты „пашковцев”. 9 мая 1880 г. [Оригінал]. – Там само, № 14200.

²⁸ [Три листи статс-секретаря Е. Перетца з питань надання прав баптистам. 1879. I, 4–9]. – Там само, № 14202–14204.

²⁹ Краткий обзор законодательства о евреях караимах; Выписки об узаконениях и правах караимов; [Проект об изменении законов для караимов]. – Там само, № 14205–14207.

³⁰ Там само, № 14663–14665.

³¹ Энциклопедический словарь / Брокгауз и Эфрон. – СПб., 1896. – Т. 37. – СС. 333.

³² Там же. – СПб., 1894. – Т.24 (ХIIа). – С. 958–959.

³³ *Романович-Славатинский А.* Указ. соч. – С. 1.

³⁴ IP НБУВ, ф. I, № 14234.

³⁵ Там само, № 14233.

³⁶ Там само, № 13804.

³⁷ Там само, № 14309, арк. 1.

³⁸ Там само, № 13043, 9 арк.

³⁹ Там само, № 14522д.

⁴⁰ Там само, № 14151.